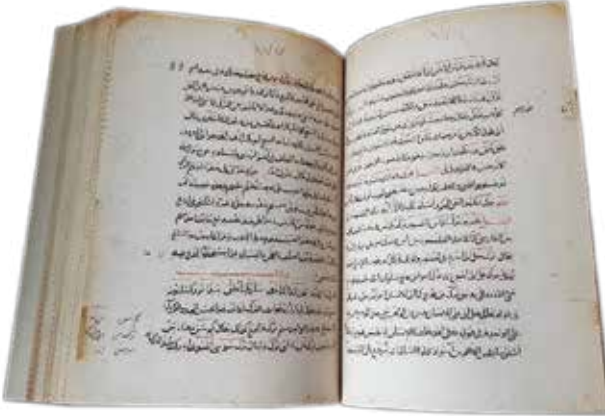

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK 950 YAŞINDA!

Feyzi Ersoy

- *Dîvânu Lugâti't-Türk*¹, yine böyle bir Ocak ayında, 1072 yılında yazılmaya başlandı. Demek oluyor ki, bilinen ilk sözlüğümüz, içinde bulunduğumuz ay tam 950. yaşını dolduruyor. Türklük bilimi için kutlu olsun! Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan DLT'nin tamamlanma tarihi ise 1077'dir. 1077 yılının Ocak ayında tamamlanan kitap,² Abbasî halifesi Ebul-Kâsım Abdullah'a sunulmuştur.

DLT, Araplara yönelik hazırlandığı için Arap sözlükçülük geleneğine göre düzenlenmiş Türkçeden Arapçaya bir sözlüktür. Yani madde başları Türkçe, açıklama kısımları ise Arapçadır. Eserde madde başları bugünkü sözlüklerde olduğu gibi alt alta sıralanmamıştır. Her madde, bir önceki maddenin bittiği yerden başlamıştır. Takibi kolaylaştırmak için Türkçe kelimelerin ve Türkçe örneklerin üstleri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Maddeler için verilen örneklerde sık sık bir

DLT'den sayfa örnekleri.

atasözü veya bir şiir yer almıştır. Eserin tam adı “Kitâbu Dîvâni Lugâti't-Türk”-tür ve “Türk lehçelerini toplayan kitap” anlamına gelmek-

1 Bundan sonra zaman zaman DLT.

2 Kimilerine göre eserin tamamlanış tarihi 1074'tür.

tedir. DLT, pek çok araştırmacı tarafından ansiklopedik bir sözlük olarak da nitelendirilmiştir.

Türkolojinin babası olarak anılan Kâşgarlı Mahmud, Türklük biliminin yani Türkolojinin kurucusudur. Onun paha biçilmez bir miras olarak bizlere bıraktığı DLT, pek çok açıdan ilklerin kitabıdır. Peki, üzerinde bugüne kadar yüzlerce çalışma yapılan *Dîvân*'ı, Türklük ve Türk dili için önemli kılan noktalar acaba nelerdir? Alanla ilgilenenler aşına olsalar da hem alan dışından okuyucularımız için hem de 950. yılın anısına bu hususları aşağıda maddeler hâlinde ve özet olarak vermek istiyorum.

DLT Niçin Önemlidir?

1. Yaklaşık 8800 kelime içeren DLT, yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür.
2. DLT, Türk boylarının ağızlarıyla ilgili bilgi veren ilk eserdir. Eser, Karahanlı Türkçesinin yazı dili esas alınarak hazırlanmış olsa da başka Türk boylarının söz varlıkları da kitaba alınmış ve bu yüzden eserin başlığında “Türk dilleri” ibaresine yer verilmiştir. Buradaki “dil”den kasıt, o dönemin yaşayan Oğuz, Yağma, Çiğil, Argu ve Karluk gibi Türk lehçeleridir.
3. DLT, Oğuz boylarının adlarını ve damgalarını gösteren ilk kaynağımızdır. Eserde bugün bildiğimiz 24 Oğuz boyunun 22'sinin isimleri ve damgaları geçmektedir.
4. DLT, 11. yüzyıl Türk dünyası günlük yaşamı için önemli veriler içermektedir. Eser, 11. yüzyıldaki birçok Türk âdet ve geleneğinin, giyim kuşam, yeme içme, alışveriş, tarım, hayvancılık, avcılık vb. ile ilgili birçok söz varlığının ilk kaynağı durumundadır.
5. DLT, Alp Er Tonga sagusu diye bilinen şiirin ilk ve tek kaynağıdır. Eserde bir bütün hâlinde yer almayan bu şiir, farklı kelimelerin altında parçalar şeklinde maddelere örnek olarak verilmiştir.
6. DLT, hem Şu Destanı'nın hem de bu destanda geçen Oğuzlar ve Uygurlarla ilgili bilgilerin tek kaynağıdır.
7. DLT, Türk atasözlerini ve şiirlerini toplayan ilk kaynaktır. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, *Dîvân*'daki şiirlerin toplam sayısını 91, atasözlerin sayısını ise 266 olarak vermiştir.³ Aşağıdaki örnekler gibi bugün de hâlâ kullanılan pek çok atasözü ilk kez DLT'de yer almaktadır.

Tâg tâgka kawuuşmas, kişi kişike kawuşur.
“Dağ dağa kavuşmaz, kişi kişiye kavuşur.”

Awçı neçe al bilse ağıg ança yöl bilir.
“Avcı nice hile bilse ayı (da) onca yol bilir.”

3 Bk. Ahmet Bican Ercilasun; *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.

8. Bilinen ilk Türk haritası da DLT'nin içinde yer alır. Harita, Türk dünyası merkezlidir ve o dönem için bilinen dünyanın haritasıdır. Balasagun'u merkeze alan haritada Japonya'nın bile yerinin gösterilmiş olması önem arz eder. Haritanın daire şeklinde oluşu da ilginç ve önemlidir. Renkli olan haritada dağlar kırmızı, denizler yeşil, kumluk sahalar sarı, ırmaklar mavi renklerle gösterilmiştir.

DLT ile ilgili bu kısa ve özet bilgilerden sonra gelin, eserin yazıldığı döneme yani 11. yüzyıla ve bu yüzyıldaki siyasi ortama kısaca bir göz atalım. Bugün Türklerin ve Türkçenin yaşadığı coğrafyadan bahsedilirken sıklıkla Balkanlardan Çin Seddi'ne ya da Bering Boğazı'na kadar olan bir coğrafyadan söz edilir. Aslında 11. yüzyılda da Türklerin yaşadığı ve elbette Türkçenin yaşadığı coğrafya da bugünkü ile neredeyse aynıdır. Henüz bugünkü sınırlarıyla fethe dilmeyen Anadolu ve Balkanlar bu alanın dışında kalsa da Türkler ve Türkçe o dönemde de yine çok geniş bir coğrafyaya yayılmış durumdaydı. Doğuda Karahanlılar ve Gazneliler batıda ise Selçuklular hâkimdi. Oğuzlar, 1040'lardan itibaren Anadolu'ya yönelmiş, 26 Ağustos 1071'de Malazgirt zaferi yaşanmış ve Türkler o günkü dünyada bir numaralı güç hâline gelmişti. Kâşgarlı'nın eserinde standart dilin dışında en çok Oğuzların ağzına yer vermesi, Dîvân'da onun sürekli olarak "Oğuzlar şöyle der, Oğuzlar böyle der" diyerek Oğuzlara atıfta bulunması elbette boşuna değildir. Bu durum, Oğuzların hem siyasi güç bakımından bulunduğu konumdan hem de bugün olduğu gibi o tarihte de Türkler arasındaki en kalabalık grup olmasından kaynaklanmaktadır. DLT, işte böyle bir ortamda yazılmış ve halifeye sunulmuştu. Halifenin de o sırada Selçukluların himayesi altında olduğunu ve Selçuklu sultanına vergi vermekle mükellef olduğunu tabi unutmamak gerekir. Görüldüğü gibi, DLT'nin yazıldığı yıllarda Türkler, yeryüzünde böylesi bir hâkim güç hâlindeydi. İşte, Kâşgarlı eserini 950 yıl önce bu bilinç ve gururla yazmıştır. Onun eserinde yer verdiği haritasında dünyanın merkezine Balasagun şehrini koyması da boşuna değildir. Kâşgarlı bunu yaparak, yani dünyanın merkezini Türklerin yaşadığı bölgeler göstererek, belki de "dünyanın hâkimi artık Türklerdir" mesajını vermektedir.

Eserini bu duygularla kaleme alan Kâşgarlı Mahmud, Türk dili ile ilgili Buharalı ve Nişaburlu imamlardan duyduğu bir hadisi DLT'nin başlarında şöyle nakletmiştir:

Peygamberimiz (s.a.) kıyamet gününün şartlarını, âhir zamanın fitnelerini, Oğuz Türklerinin çıkışını anlatırken dedi ki: Türk dilini öğreniniz, çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır... Bu hadis doğru ise -sorumluluğu râvilere aittir- Türk dilini öğrenmek vaciptir; eğer doğru değilse, aklın gereği budur (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: xxvii).

Kâşgarlı'nın bu hadisi hatırlatması ve kitabının giriş bölümündeki Türklerle ilgili görüşleri, aslında onun bu eserini Türkler arasında birkaç asırdır yer bulan Arap kültür ve milliyetçiliğine karşı yazmış olabileceği fikrini de akla ge-

tirmektedir. Yani hep bahsedilen “Araplara Türkçeyi öğretmek gayesi” dışında eserin yazılışında başka amaçların da olabileceği düşüncesi göz ardı edilmemelidir. Kâşgarlı, özellikle Malazgirt sonrası Türklerin o dönem dünyasındaki siyasi üstünlüğünün farkındadır. Dünyanın idare yularının Türklerin elinde olduğunu eserin girişinde âdeti haykırmaktadır. Girişte, Tanrı’ya övgü ve peygambere dua kısmından hemen sonra bakınız o neler diyor:

“Şimdi Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud dedi ki: Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini; ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hakanları yaptı onları; ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları; onları görevlendirdi halk üzre; onları kuvvetlendirdi hak üzre; aziz kıldı onlara yavaşanları ve idareleri altında çalışanları; onlar (Türkler) sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden esen oldular. Akli olan herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. En iyi yol konuşmaktır onların dillerini; duyurabilmek için onlara ve meylettirebilmek için gönüllerini.”(Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: xxvii).

Kâşgarlı, eserin “Türk” maddesinde ise şu hadisi aktarmıştır:

“Allah (c.a.) diyor ki, “Benim bir ordum vardır; onları Türk diye adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat ederim.” Daha sonra bu hadisi şöyle yorumluyor: *“Bu, diğer bütün insanlara karşı, onlar için bir üstünlüktür. Çünkü onların adını bizzat O (c.a.) vermiş; onları en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirmiş; onları kendi ordusu olarak adlandırmıştır. Bunun yanında onlar; güzellik tatlılık, aydın yüzlülük, edep, yaşlılara hürmet ve riayet, ahde vefa, alçakgönüllülük, yiğitlik ve daha sayılamayacak birçok meziyeti hak etmişlerdir.”* (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: xxviii).

Bütün bu satırlar, tekrar belirtelim ki, Malazgirt’ten yani 1071’den hemen bir yıl sonra yazılmıştır. Kâşgarlı âdeti göğsünü gere gere bunları yazmış; Türklerin üstün bir millet olduğuna ve üstün nitelikler taşıdığına dair inancını sayfalara gururla dökmüştür.

Eserin Bulunuşu

Dîvânu Lugâti’t-Türk, Türklük ve Türkçe için çok büyük manalar ifade etse de böyle bir eserden maalesef 1912’lere kadar haberimiz yoktu. Aslında 1650’lerde *Keşfü’z Zunûn* adlı eserinde Kâtip Çelebi böyle bir kitabın varlığından bahsetmişti. Fakat kitap ortalarda yoktu, kayıptı. Eserin nasıl ortaya çıktığını Türkoloji dünyası Kilisli Rifat’tan öğrenmiştir. Kilisli, 1945’te *Yeni Sabah* gazetesinde konuya ilişkin altı gün boyunca yazılar kaleme almıştır.⁴ Bizde esas alınan bulunuş hikâyesi hep onun bu yazılarına dayanır. Buna göre Ali Emiri Efendi, sahafları gezerken tesadüfen kitapçı Burhan Efendi’nin dükkânına uğramış, eseri orada görmüş ve satın almıştır. Ancak Ali Emiri’nin 1922 tarihli

4 Yazıların yayımlanış tarihleri 30 Eylül, 4 Ekim, 7 Ekim, 11 Ekim, 14 Ekim ve 18 Ekim 1945’tir.

Tarih ve Medeniyet dergisinde yayımlanan yazısında⁵ Kilisli'deki bilgilerden farklı bilgiler de mevcuttur. Ben bir makalemde⁶ Ali Emiri Efendi'nin kendi yazdıklarına dayanarak kitapçı Burhan Efendi'nin bir akşam Emiri Efendi'ye eserden bahsettiğini ve başka bir akşam da eseri getirip kendisine gösterdiğini yazmışım. Öyle ya da böyle eser Ali Emiri tarafından tanınmış ve keşfedilmiştir. Bazı kaynaklarda Emiri Efendi'nin esere sahip olma tarihi farklı verilse de ben bunun 1912 olması gerektiğini, hatta 1912'nin ilk üç ayı olması gerektiğini yine aynı yazımda dile getirmiştım. Bütün bunlardan hareketle DLT'nin yeniden gün yüzüne çıkışının üzerinden de bugün sadece 110 yıl geçtiği söylenebilir.

DLT'nin tek nüshası bugüne ulaşabilmiştir. O da bugün, Ali Emiri Efendi'nin bağısladığı kitaplarla kurulan İstanbul Fatih'teki Millet Kütüphanesinde. Eldeki tek nüsha, Sâveli Muhammed tarafından 1266'da Şam'da istinsah edilmiştir.

Kitap, muhtemelen vefat tarihi olan 1905'e kadar Maliye Nazırı Ahmet Nazif Paşa'da kalmıştır. Nazır, Sultan Abdulhamit'in damadıdır. Kendisi aynı zamanda 1685'te vefat eden Vani Mehmet Efendi'nin de altıncı göbekten torunudur. Vani Mehmet Efendi ise *Arâisü'l-Kur'an ve Nefâisü'l-Furkan* adlı eserin sahibidir ve Yecüc Mecüc'ün Türkler olmadığından tefsirlerde ilk bahseden kişidir. Kitap böyle bir ailenin elindeyken 1912'de Ali Emiri'ye geçmiş ve *Dîvân*'ın bilinen macerası böyle başlamıştır. *Dîvân*'ın Ali Emiri'nin elinde olduğu haberini alan herkes kitabı görmek istemiştir. Ancak, Emiri, kitabı uzun süre kimseye göstermemiştir. Mesela Ziya Gökalp'ın eser için "Kulaktan âşık oldum, ben bu kitaba tutuldum" demesi hep bu süreçte gerçekleşmiştir. Eser, Ziya Gökalp ve Talat Paşa'nın ısrarıyla yayımlandıktan sonra Emiri kendisine verilen 300 liryayı kabul etmemiş ve bu paranın DLT sadakası olarak dağıtılmasını istemiştir. Ben eserin bu macerasını günümüzle git gellerden de yararlanarak bir roman hâline getirmeye çalışmışım. Bu kitabın 2019 yılında *Bir Kitaba Tutuldum* adıyla çıktığını da burada hatırlatmak isterim.

Çalışmalar

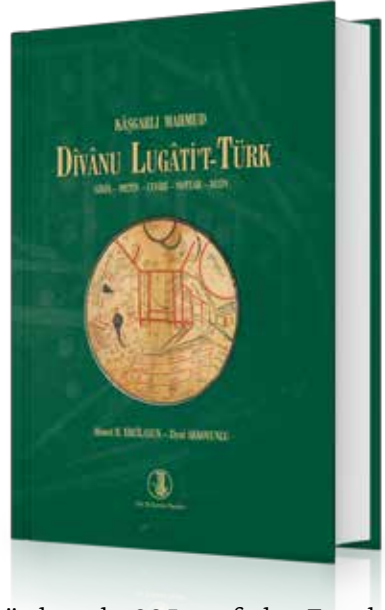
Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk dili çalışmaları için çok değerli bir kaynaktır. Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı dönemi metinlerini çözümede kullanılabilecek önemli eserlerin başında gelmektedir. Bu sözlüğün bulunup yayımlanmasıyla Eski Türkçe döneminin pek çok sorunu çözülmüştür. Peki, bu eser üzerindeki önemli çalışmalar nelerdir? Şimdi de kısaca bunları hatırlatalım.

Eser üzerindeki ilk çalışma Kilisli Muallim Rifat'a aittir. DLT, 1915-1917 yıllarında üç cilt olarak yayımlanmıştır. Ancak bu bir çeviri değil, yazmanın mat-

5 "Millet Kütüphanesi Ne Surette Teşekkül Etti", *Tarih ve Edebiyat*, 1/3, 31 Teşrinievvel 1338 (Ekim 1922), s. 53-65.

6 "Dîvânu Lugâti't-Türk, Ali Emiri Efendi'yi Nasıl Buldu?", *Dil Araştırmaları*, Sayı: 23, Güz 2018, s. 79-93.

baa harfleriyle basılmış biçimiydi. Kilisli Rifat'ın neşri üzerine Türkiye'de ve Almanya'da ilk çalışmalar başlamıştır. İlk çeviriyi de Kilisli Rifat yapmıştır fakat bu çeviri bugün kayıptır. Eserin ülkemizde yayımlanan ilk çevirisi Besim Atalay'a aittir (1939-1941). Atalay'ın dizin cildi ise 1943'te çıkmıştır. Eser son olarak 2014 yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ve Prof. Dr. Ziyat Akkoyunlu tarafından yayımlanmıştır. Bu baskıyı Türk Dil Kurumu gerçekleştirmiştir. Çalışma 2014 yılında yayımlansa da Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, eserin çevirisine Ziyat Akkoyunlu ile birlikte aslında 1989'da başlamıştır. Ancak çalışma çeşitli sebeplerle hep yarım kalmıştır. Nihayet 2012 yılına gelindiğinde çalışma tamamlanmış ancak Ziyat Akkoyunlu maalesef 2014 yılında eserin basıldığını görememiştir. Ercilasun-Akkoyunlu yayını, Romen rakamlı giriş bölümü dışında 995 sayfadır. Eserde 2259 adet dipnot mevcuttur. *Dîvân*'ın bazı Türk cumhuriyetleri başta olmak üzere yurt dışında da yayınları yapılmıştır. Dankoff ve Kelly tarafından İngilizce yapılan yayın bunlardan sadece biridir. Burada değindiğimiz bir iki çalışma dışında eserle ilgili yüzlerce yayının yapılmış olduğu alanla ilgili herkesin malumudur. Bu çalışmalar hiç şüphesiz bundan sonra da devam edecektir.

Dîvânu Lugâti't-Türk, öyle bir hazine ki, Türkologlar ve araştırmacılar bu hazineden önümüzdeki yıllarda da istifade etmeye mutlaka devam edeceklerdir. Yazılışının 950. yılında, böyle bir esere sahip olmanın haklı gururunu yaşarken başta eserin müellifi Kâşgarlı Mahmud olmak üzere Saveli Muhammed'den Ali Emiri Efendi'ye, Kilisli Rifat'tan Ahmet Bican Ercilasun'a kadar *Dîvân* üzerinde emeği bulunan herkese şükranlarımızı sunuyoruz.

Kaynaklar

- Ercilasun, Ahmet Bican-Akkoyunlu, Ziyat, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, TDK Yayınları, Ankara 2014.
- Ercilasun, Ahmet Bican, *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.
- Ersoy, Feyzi, "Dîvânu Lugâti't-Türk, Ali Emiri Efendi'yi Nasıl Buldu?", *Dil Araştırmaları*, Sayı: 23, Güz 2018, s. 79-93.